

Bydgoska fara w świetle wczesnych źródeł ikonograficznych i kartograficznych

Bydgoska fara od dawna znajduje się w kręgu zainteresowań badaczy różnych dyscyplin, ale do tej pory nie zwrócono większej uwagi na ukazanie świątyni w źródłach ikonograficznych i kartograficznych. Badania nad tymi zagadnieniami są prowadzone od dawna, ale o charakterze ogólnym, ogólnomiejskim. Pierwsze informacje o źródłach kartograficznych i ikonograficznych dotyczących Bydgoszczy zebrano w połowie lat 50. XX w. Opracowanie Jerzego Frycza, liczące niespełna dwie strony, miało charakter wprowadzający¹. Na szerszą skalę ten rodzaj źródeł wykorzystał Wiesław Posadzy przy opracowywaniu rozwoju przestrzennego miasta². Kolejnym krokiem na drodze badań kartograficznych było wydanie w 1980 r. dwóch publikacji o charakterze katalogowym. Pierwsza z nich obejmuje zbiory kartograficzne dotyczące Bydgoszczy, przechowywane w zasobie Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy³. Druga omawia mapy z czasów pierwszego panowania pruskiego, a więc z lat 1772–1806. Badając to zagadnienie, kwerendą objęto krajowe biblioteki i archiwa, lecz podstawowy zasób pochodzi z biblioteki i archiwum bydgoskiego⁴. Dotychczasowe spojrzenie na kartografię zamyka *Atlas historyczny miast polskich*, w którego ramach w 1997 r. opracowano Bydgoszcz⁵. Praca ta nie zajmuje się kartografią, a jedynie

* Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

1 J. Frycz, *Plany i ikonografia miasta Bydgoszczy*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 18, 1956, nr 4, s. 507–508.

2 W. Posadzy, *Bydgoszcz. Studia z historii budowy miast polskich*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, t. 6, 1957, z. 2 (17), kartografia s. 117, ikonografia s. 118.

3 *Bydgoszcz. Kartograficzne w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Katalog*, opr. R. Czajkowska, M. Dmochowska, Bydgoszcz 1980.

4 A. Mietz, *Polskie zbiory źródeł kartograficznych do studiów nad rozwojem i dziejami Bydgoszczy z lat 1772–1806*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C, Nr 22, „Prace Komisji Historii”, t. 14, 1980, s. 109–150.

5 *Atlas historyczny miast polskich*, t. 2, Kujawy, z. 1, Bydgoszcz, opr. hist. E. Okoń, J. Tandecki, opr. kartograf. Z. Kozieł, Toruń 1997.

wykorzystuje ją do nakreślenia rozwoju miasta od średniowiecza po współczesność, a także zawiera reprodukcję wybranych, najstarszych planów i wizerunków miasta. Jego uzupełnieniem jest ukazanie związków między zasobem kartograficznym gromadzonym przez władze miejskie a rozwojem przestrzennym miasta⁶. W dobie przekazu cyfrowego dostęp do starych map, planów czy ikonografii jest znacznie ułatwiony. Udostępniają je wyspecjalizowane portale, choćby Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa.

Na tym tle badania nad ikonografią Bydgoszczy nie są tak zaawansowane. W zasadzie nie prowadzi się badań nad ikonografią miasta. Wydano widoki miasta⁷, w tym te najstarsze, ale mają one charakter ilustracyjny i nie były przedmiotem głębszej analizy. Praca ta jest pokłosiem wystawy z okazji 650 rocznicy nadania praw miejskich, ale zawiera także cenny katalog źródeł ikonograficznych.

Najbardziej znanym i zarazem najstarszym wizerunkiem Bydgoszczy jest panorama miasta z czasu potopu szwedzkiego (wymiary: 35,5 × 15,3 cm), narysowana przez Erika Dahlbergha, szwedzkiego rysownika i oficera. Jako uzupełnienie widoku miasta w narożniku został umieszczony niewielki plan miasta w skali 1:14 000. Całość została opublikowana w książce opisującej czyny króla szwedzkiego Karola Gustawa i wydana pod koniec XVII w.⁸

Panorama miasta wraz z planem, wielokrotnie reprodukowana, doczekała się też krytycznej analizy⁹. Generalnie uważa się całość za bardzo wiarygodne i przydatne źródło. Zawarte tam bydgoskie obiekty architektoniczne uchodzą za poprawne, wiele obiektów przedstawiono z realizmem. W kartuszu zamieszczono ich opis, a jedynie literowe przyporządkowanie jest niezgodne ze stanem faktycznym, co nie umniejsza walorów poznawczych sztychu. Rysownik z powodów kompozycyjnych czasami powiększał niektóre elementy, np. bramy miejskie, a inne pomniejszał, by nie przysłaniały ważniejszych elementów. Sztych pokazuje miasto w szczytowym okresie rozwoju, lokalizuje i ukazuje bardzo wiele elementów środowiska naturalnego i kulturowego. Poglądowy plan miasta, pomimo swoich niewielkich rozmiarów, zawiera jednak szczegółowe obrysy ważniejszych budowli. Plan z 1657 r. nie różni się zbytnio w rozplanowaniu i kształcie miasta od bardziej szczegółowych planów pruskich. Nie tylko to, ale i sam fakt tak wczesnej metryki, czyni z niego obiekt o szczególnym znaczeniu badawczym. Trudno przecenić jego wartość. Już w końcu XIX w. stał się podstawą do odtworzenia rozplanowania miasta z roku 1600¹⁰.

6 A. Woźniak-Hlebionek, *Zbiór kartograficzny Magistratu Bydgoskiego z lat 1774–1944 źródłem do rozwoju przestrzennego miasta*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, t. 6, 2004, s. 387–395.

7 *Widoki Bydgoszczy*, opr. B. Chojnacka, Bydgoszcz 1996.

8 Wersja niemiecka: S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, Nürnberg 1679; wersja łacińska: S. Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae gestis commentarium libri septem*, Norimbergae 1696.

9 L. Łbik, *Widok i plan Bydgoszczy z czasów szwedzkiego „potopu”*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 3, 1998, s. 17–25.

10 E. Schmidt, *Der Stadtplan Bromberg um 1600 (mit Karte)*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg”, 1888, s. 39–52.

Zamieszczony na planie zarys kościoła farnego przedstawia prostokąt zakreślony „X”, będący halowym korpusem świątyni [il. 1]. Na zewnątrz nawy, od strony południowej i północnej, w każdym narożniku zaznaczono po czarnym prostokącie, a kolejny widnieje od strony zachodniej, sygnalizujący piętrową kruchtę z otwartym przedsionkiem w przyziemiu. Widoczne jest długie prezbiterium, zakończone wielobocznie lub półokrągło, ale ze względu na niewielki rozmiar rysunku trudno to dokładnie stwierdzić. Po obu stronach prezbiterium znajdują się na całej długości czarne prostokąty, oznaczające od strony północnej zakrycie, a od południowej kaplice.

Plan ten może uchodzić za wiarygodny, gdyby nie owe cztery prostokąty dodane do narożników nawy. Być może chodziło o cztery kaplice wzniesione w pierwszej połowie XVII w., ale ze źródeł pisanych wiadomo, że w tym czasie od strony północnej była tylko jedna. Po stronie południowej nie ma też zaznaczonej ceglanej wieży, wówczas już stojącej, a położonej między kaplicami nawy¹¹. W świetle tych uwag trudno uznać plan kościoła farnego z roku 1657 za wiarygodny.

Jeszcze większe problemy stwarza identyfikacja pierwszego wizerunku kościoła. W legendzie panoramy miasta z czasów „potopu szwedzkiego” literą „C” oznaczono *Templum S. Martini*, a więc kościół pw. św. Marcina, czyli kościół farny. Umieszczono go tam, gdzie byśmy się go spodziewali – nieco po lewej stronie od ratusza. Kłopot w tym, że na pierwszy rzut oka jest to bryła barokowa, z barokowym szczytem i barokową wieżą dostawioną do korpusu kościoła. Bardziej przypomina kościół jezuicki, stojący w zachodniej pierzei rynku, wzniesiony krótko przed powstaniem tego sztychu. W legendzie jest on opisany pod literą „D” jako *Templum S. Crucis Iesuitarum*. Literą tą jest oznaczony obiekt stojący za bramą gdańską, przedstawiający wysoki, spadzisty dach z blendami i okrągłym otworem okiennym w szczycie. Na dachu widnieje barokowa sygnaturka, ale wyobrażenie to nijak nie przystaje do bryły kościoła jezuickiego. Zdaniem L. Łbika, obiekt oznaczony na rycinie literą „C” uchodzi za kościół farny i jako jeden z niewielu obiektów został prawidłowo oznaczony, natomiast kościół jezuicki pominięto¹². Odmiennie zdanie wyraził Stefan Pastuszewski, dostrzegając jezuicką świątynię z jedną, północną wieżą z barokowym hełmem¹³. Kolejny badacz widzi na sztychu kościół jezuicki, który w całości zakrywa farę, z wyjątkiem sygnaturki wieńczącej dach¹⁴. Wygląd północnej wieży kościoła jezuickiego jest zbliżony z późniejszymi przekazami ikonograficznymi jezuickiej świątyni z dwiema wieżami. Literatura ujmuje, że w latach 1691–1693 lub 1690–1695, a nawet 1685–1695 ostatecznie ukończono prace nad wieżami z obu stron fasady kościoła jezuickiego, o trójstopniowych, barokowych hełmach¹⁵. Można też znaleźć opinie, że owe wieże wzniesiono już

11 L. Łbik, *Staropolskie dzieje bydgoskiej Fary (XIV–XVIII wiek)*, „Kronika Bydgoska”, t. 24, 2002, s. 35.

12 Idem, *Widok i plan...*, s. 20.

13 S. Pastuszewski, *Kościół pod wezwaniem św. Krzyża (później św. Ignacego Loyoli) w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, t. 11, 1989, s. 198.

14 A. Kusztelski, *Zespół jezuicki w Bydgoszczy. Kształtowanie układu przestrzennego i architektura*, „Nasza Przeszość”, t. 113, 2010, s. 212 przypis 56.

15 *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 11, z. 3, Warszawa 1977, s. 21; E. Alabrudzińska, *Kolegium jezuickie w Bydgoszczy w XVII–XVIII w.*, „Kronika Bydgoska”, t. 11, 1989, s. 183; S. Pastuszewski,

1. Widok i plan fary z ryciny E. Dhalbergha 1657 rok oznaczony literą C (po przekształceniach graficznych)

w 1650 roku¹⁶, co oczywiście jest sprzeczne z omawianym sztychem. Wydaje się, że na obecnym etapie badań należy uznać północną wieżę wzniesiono w 1650 roku, najpóźniej przed 1657 rokiem, a południową pod koniec XVII stulecia¹⁷.

Przy głębszej analizie można dostrzec nad dachem kościoła jezuickiego górny fragment kolejnego poszycia dachowego. Jego prawy, czyli wschodni skraj zwieńcza kopulasta sygnaturka, a więc barokowa, natomiast lewy skraj dachu zdobi spiczasty i wysoki element. Fragment ten można traktować jako gotycką sygnaturkę, tym bardziej że wysokość i szerokość obiektu nawiązuje do zachowanej barokowej sygnaturki. Jednak nie wydaje się, by dach zdołał dwie sygnaturki, tym bardziej, że po dokładnym przyjrzeniu to widać gotycki element, który nie wieńczący dachu ale jest do niego dostawiony. Spiczasty element raczej przypomina zwieńczenie dzwonnicy, która do dnia dzisiejszego znajduje się w tym samym miejscu, czyli po południowej stronie korpusu, ale jak to u Dhalbergha, nie zawsze wszystko jest na swoim miejscu. W świetle źródeł pisanych, dzwonnica została jeszcze przed wojną ze Szwedami podwyższona

Kościół..., s. 198; idem, *Świątynia – wotum*, Bydgoszcz 1990, s. 11; A. Kuztelski, op. cit., s. 212, 229.

16 W. Volkman, *Die katholische Kirche*, [w:] *Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt- u. Landkreis Bromberg*, Hrsg. v. G. Meinhard, Wilhelmshaven 1973, s. 216; E. Alabrudzińska, op. cit., s. 183.

17 M. Pawlak, *Kolegium Jezuickie w Bydgoszczy (1619–1780)*, „Kronika Bydgoska”, t. 30, 2008, s. 57–58; A. Kuztelski, op. cit., s. 202, 211–212.

o kolejną, trzecią kondygnację i osiągnęła dzisiejszą wysokość¹⁸. Sztynch Dhalbergha jest jedynym źródłem dającym wyobrażenie o kościele farnym, a właściwie o jego górnym fragmencie. W tym świetle istnienie sygnaturki w połowie XVII w. powinno być bezsporne. Tymczasem literatura podaje rok 1660 jako czas jej powstania¹⁹. Nie mogła to być pierwsza sygnaturka na dachu, gdyż widać ją wyraźnie na sztychu z czasów wojny polsko-szwedzkiej. Być może pierwszą sygnaturkę wybudowano 100 lat wcześniej, kiedy zawieszono dzwon wykonany w 1559 r. przez ludwisarza mistrza Andrzeja²⁰.

Swego rodzaju uzupełnieniem jest szkicowy plan Bydgoszczy wykonany także w 1657 r. przez Dahlbergha, a przechowywany w Kopenhadze. Jest on dwukrotnie większy od planu z panoramy miasta, ale za to zawiera znacznie mniej szczegółów. Plan ten ukazuje miasto i zamek jako jeden system obronny, wskazując przy tym na jego silne punkty, które są w stanie oprzeć się XVII-wiecznej technice wojennej²¹. Niestety, na planie tym nie ma żadnych śladów związanych z kościołem farnym.

Z roku 1661 pochodzi wizerunek Bydgoszczy nakreślony przez szwajcarskiego rysownika Jana Rudolfa Storna. Zjawił się on w mieście zimą porą w ramach poselstwa austriackiego, udającego się przez Wrocław, Bydgoszcz, Gdańsk i Nowogród do Moskwy. Jak świadczy zapis z dziennika podróży, w Bydgoszczy poselstwo zostało przyjęte wrogo, tak że musieli spędzić noc w karczmie poza miastem. Autor rysunku zajmował się głównie malarstwem religijnym i nie należał do wybitnych artystów. W trakcie całej podróży starał się uchwycić panoramy miast i wsi, w których się zatrzymywał. Wszystkie te rysunki do II wojny światowej przechowywano w Dreźnie, ale po wojnie znalazły się w Moskwie.

Z tego też powodu w eduta Bydgoszczy dość długo nie była zauważona i wykorzystana w badaniach nad dziejami miasta. Dopiero od połowy XX w. trafiła do szerszego obiegu naukowego, lecz po dzień dzisiejszy nie doczekała się pogłębionej analizy²². W tym czasie zaczęto ją zaliczać w poczet najstarszej ikonografii bydgoskiej²³. Najczęściej zwraca się uwagę na wizerunek zniszczonego po wojnie szwedzkiej zamku i podkreśla się jego zgodność ze źródłami pisanymi. Pozostałe ważne obiekty miejskie są trudno rozpoznawalne²⁴. Jedynie wieża ratuszowa, umieszczona po lewej stronie ruin zamku, jest łatwa do rozpoznania. Natomiast budynek kościoła farnego jest trudny do ustalenia. Być może jest to dominująca bryła usytuowana zaraz obok ratusza, z dość okazałym obiektem umieszczonym w środkowej części dachu. Obiekt ten może uchodzić za sygnaturkę. Całość składa się z wyższego budynku przykrytego spadzistym dachem i dostawionego do niego od wschodu niższego obiektu, który może być prezbiterium kościoła. Cały ten obiekt nie jest rysunkowo wykończony,

18 L. Ębik, *Staropolskie dzieje...*, s. 35–36.

19 *Katalog zabytków...*, s. 5.

20 L. Ębik, *Staropolskie dzieje...*, s. 35.

21 Z. Zyglewski, *Dwa najstarsze plany Bydgoszczy z roku 1657*, „Kronika Bydgoska”, t. 16, 1994, s. 120–130.

22 S. Tomkiewicz, *Weduty polskie z albumu J. R. Storna*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. 3, 1962, s. 262–288, fot. wizerunku Bydgoszczy, s. 280 nr 25.

23 J. Frycz, op. cit., s. 508; W. Posadzy, op. cit., s. 88, ryc. 14, s. 118.

24 *Widoki Bydgoszczy...*, s. 10.

2. Fara według planu P. J. Gretha z 1774 roku
(Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Bydgoszczy, Kartografika, 1)

nie ma żadnych otworów okiennych i podobnie jak cała weduta, ma charakter szkicowy. Umieszczonego na pierwszym planie dość okazałego obiektu nie można z niczym innym identyfikować jak z kościołem farnym, gdyż w tym miejscu czy okolicy żadna większa budowla się nie znajdowała. Wizerunek ten, niestety, nic nie wnosi do poznania bryły, a tym bardziej szczegółów architektonicznych fary.

Z następnych ponad stu lat nie dysponujemy kartografią i ikonografią związaną z Bydgoszczą. Dopiero pojawienie się Prusaków z chwilą I rozbioru Polski w 1772 roku spowodowało podjęcie licznych przedsięwzięć kartograficznych²⁵.

Za najwcześniejsze pruskie kartograficzne odwzorowanie Bydgoszczy uchodzi wykonany w 1774 roku plan miasta autorstwa mierniczego i budowniczego Paula Juliana Gretha (66,6×43,5 cm) w skali 1:1000²⁶. Jest on powszechnie znany i wielokrotnie w różnej formie publikowany. Jego przydatność badawcza jest fundamentalna. Stał się on podstawą badań nad początkami miasta w 1346 roku, przyjmując założenie, że ośrodek ten od chwili wytyczenia przetrwał w niezmienionej formie do rozbiorów, a plan z 1774 roku jest tego zapisem²⁷.

Na planie tym zaznaczono bydgoską farę w postaci obrysu wypełnionego kolorem czerwonym, oznaczającym obiekty w użytkowaniu [il. 2]. O przeznaczeniu obiektu

25 Zob. A. Mietz, op. cit., s. 120.

26 A. Mietz, op. cit., s. 125, nr 1; *Atlas...*, s. 36, nr 6; *Widoki Bydgoszczy...*, s. 151, nr 2.

27 B. Giemza, Z. Zyglewski, *Z dziejów bydgoskiego rynku doby przedrozbiorowej*, „Kronika Bydgoska”, t. 31, 2009, s. 20–26.

dowiadujemy się z podpisu *Pfarr Kirche*. Plan ten ma charakter sytuacyjny i nie przedstawia podziału wewnętrznego kościoła, nie wiadomo gdzie są kaplice, zakrystia czy wieża. Jedynie przy prezbiterium są zaznaczone charakterystyczne dla budownictwa gotyckiego skarpy przyporowe. W świetle planu plac kościelny w kształcie nieregularnym posiadał wejście od strony dzisiejszej ulicy Farnej.

Kolejny, kolorowy plan miasta wykreślony został przez Steermanna, mierniczego pruskiego w 1789 r. (42×59 cm) z odwzorowaniem około 1:2000. Obecnie dostępna jest tylko kolorowa kopia, wykonana w 1936 r.²⁸ Niestety, nie rejestruje on kościoła farnego ani innego obiektu w ramach murów miejskich, gdyż prezentuje główne ulice i drogi oraz bloki zwartej zabudowy.

Kolejny ważny plan to kartograficzne ujęcie z 1797 r. autorstwa bliżej nieznanego F. W. Gretha, zwany potocznie „dużym Grethem”. Jest to duży arkusz (184×96 cm) obejmujący Bydgoszcz lokacyjną wraz przedmieściami. Przed I wojną światową znajdował się w zbiorach miejskiej biblioteki, o czym zaświadcza pieczęć, ale później trafił do bydgoskiego archiwum, gdzie znajduje się do dnia dzisiejszego²⁹. Nie jest on zbyt znany, czyli opisywany, publikowany i wykorzystywany w badaniach, gdyż nie był udostępniany. Obecnie jest po konserwacji i dostępny w badaniach. W świetle informacji naniesionych na planie powstał on w 1797 r. na podstawie pomiarów przeprowadzonych w kwietniu i maju 1774 r. przez Paula Gretha i Gotfrieda Dornsteina³⁰. Z tych to powodów sposób ukazania bydgoskiego kościoła parafialnego jest identyczny jak na planie z 1774 r. [il. 3]

Podobną sytuację mamy z planem z roku 1797, prezentującym północno-zachodnią część miasta w skali około 1:1150. Ten niewielki (33,6×29 cm) plan autorstwa Schmiedckego jest przerysem z planu z roku 1774, o czym informuje podpis mówiący o zmarłym budowniczym Grethe³¹. Tym samym nic nowego nie wnosi w zakres poszerzenia wiedzy o świątyni [il. 4].

W jednym z katalogów podano informację o istnieniu planu przedstawiającego zdobycie Bydgoszczy przez generała Jana Henryka Dąbrowskiego w 1794 r. Wzmianka o Lindnerze³² może sugerować, że autorem tego planu jest owa osoba. Jednak na oryginalnej, zachowanej mapie mamy zapis informujący, że ta powstała na podstawie planu Lindnera z 1800 r. Sporządził ją, jak głosi dopisek, Ernst Wolff³³, lecz nie wiadomo kiedy. Przyjmuje się, że pod koniec XIX wieku³⁴. Owa stosunkowo duża mapa (125×61 cm) jest interesującą próbą odtworzenia wydarzeń na podstawie późniejszego planu. Natomiast fara została przedstawiona jako uproszczony i nieco

28 A. Mietz, op. cit., s. 125, nr 2; *Widoki Bydgoszczy...*, s. 151, nr 3; *Atlas...*, s. 36, nr 7.

29 Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Bydgoszczy, Kartografia, sygn. 4.

30 Plan / von der Stadt / Bromberg / welche im Monat April und / Maii 1774 specialiter Vermessen / worden / durch P. Greth / et Dornstein / und nochmals copird in Monat / September 1797. / durch F. W. Greth.

31 APB, AmB, Kartografia, sygn. 15; opis. A. Mietz, op. cit., s. 129, nr 7.

32 A. Mietz, op. cit., 125, nr 3; 1794. Die Einnahme Brombergs, Lindner.

33 WMBP, Zb. Spec, A.927.

34 *Bydgostiana...*, s. 22, nr 68. Mapa powstała przed 1915 r., gdyż na mapie jest pieczęć i sygnatura Biblioteki z tego roku.

3. Fara według planu F. W. Gretha z 1797 r.

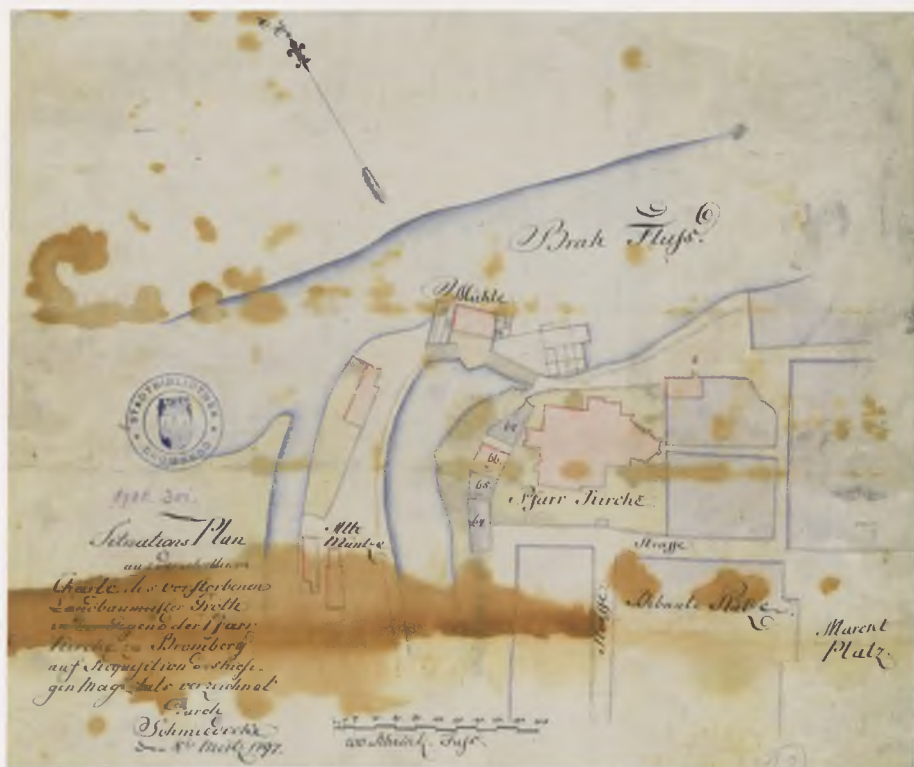
(Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Bydgoszczy, Katrografika, 4)

zniekształcony przerys z planu Lindnera, o którym poniżej, nawet z tym samym literowym oznaczeniem.

Kolejny ważny plan miasta wyszedł spod ręki wspomnianego już architekta Lindnera w 1800 r. (48,6×68,7 cm). Jest to bardzo szczegółowy miedzioryt, obejmujący miasto oraz przedmieścia i okoliczne wsie w skali 1:5800. Ponadto w górnym kartuszu zamieszczono krótką historię miasta, a w dolnej części podano aktualne dane topograficzno-demograficzne, dotyczące zabudowy i zaludnienia miasta. Informacje te przedstawiono zgodnie z ówczesnym podziałem na miasto, przedmieście gdańskie, toruńskie, poznańskie i Okole³⁵. Świątynię parafialną dość łatwo zlokalizować na planie po charakterystycznym kształcie, ale też po literze „F”. W świetle informacji zamieszczonej w kartuszu jest to *Pfarr Kirche zu St. Nikolai u[nd]Martini*. Fara została ukazana w sposób uproszczony w stosunku do XVIII-wiecznych planów miasta, ale mniej więcej odzwierciedlający jej kształty. Największe zniekształcenia odnotować należy w odwzorowaniu prezbiterium, gdyż z trudem można dopatrzeć się tam gotyckiego rozplanowania. Należy zwrócić uwagę, że znaczna część dzisiejszego Starego Miasta położonego tuż nad Brdą została zacieniowana. W taki sposób zaznaczono te-

35 A. Mietz, op. cit., s. 125, nr 4; *Widoki Bydgoszczy...*, s. 151, nr 4; *Atlas...*, s. 36, nr 8.

4. Plan Schmeddkego z 1797 r. – całość

(Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Bydgoszczy, Kartografika, 15)

reny nisko położone, podmokłe i często zalewane. Obszarem tym objęto także kościół farny wraz z przyległym placem. Obecny kościół farny, wyniesiony do godności katedry, usytuowany jest znacznie niżej niż pozostałe tereny staromiejskie. Jest to wynik pierwotnego ukształtowania terenu, który nie uzyskał późniejszych nawarstwień, tak jak inne nadrzeczne kwartały miasta³⁶.

Kolejny plan w skali 1:2500 wyszedł w 1816 r. spod ręki mierniczego pruskiego Neumanna³⁷. Jest to stosunkowo obszerna (77,8×111 cm), kolorowa mapa, i co najważniejsze, bardzo szczegółowa oraz przywiązująca wagę do detali. Niestety, jest ona trochę podniszczona, a jedno z uszkodzeń przypada w miejscu usytuowania omawianej świątyni. Kościół farny nawiązuje do planu Gretha, z tym że jest jeszcze od niego bardziej prosty. Pozbawiono go skarp przyporowych i jedynie po trójbocznie zamkniętym prezbiterium można się domyślać, że jest to budowla gotycka [il. 5].

36 Badania archeologiczne prowadzone między ulicami Mostową, Grodzką i Jatki dowodzą, że tereny przyrynkowe nad Brdą były podmokłe i ulegały okresowym zalaniom; A. Siwiak, W. Siwiak, *Wykopaliska archeologiczne przy ulicy Mostowej 4 w Bydgoszczy*, „Acta Archaeologica Pomoranica”, t. 3, 2009, s. 334–336; *Bydgoszcz późnośredniowieczna i nowożytna w świetle źródeł archeologicznych*, pod red. M. F. Woźniaka, Bydgoszcz 2014, s. 66–67.

37 *Atlas...*, s. 36, nr 9; *Bydgostiana...*, s. 15, nr 18, kopia z 1968 r.

5. Fara na planie z 1816 r.

(Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta miasta Bydgoszczy, Kartografia, 6)

Identycznie potraktowano farę na planie z roku 1834. Wynika to z faktu, iż jest to plan powstały na bazie poprzedniego, w tej samej skali, chociaż trochę mniejszy (64×116 cm). Autor tegoż planu, mierniczy pruski Breitherr, zamiast opisu obiektu oznaczył go literą „P” i w legendzie podał, że chodzi o kościół farny³⁸.

Podobnie oddano zarysy fary na drukowanym rok później planie miasta. Jest to niewielki (24,8×17 cm) czarno-biały plan autorstwa niejakiego Rittwegena. Jest on zupełnie pozbawiony legendy czy jakichkolwiek oznaczeń³⁹.

Ostatnie dwa plany powstały po przebudowie fary w 1830 r.⁴⁰ Wówczas rozebrano część kaplic od strony południowej, tym samym zmienił się plan kościoła. Niestety, oba plany tych zmian nie uwzględniają. Obrys kościoła wygląda tak, jak gdyby się nic nie zmieniło od XVIII w. Plan z 1834 r. ma w legendzie zapis, że jest to kopia wcześniejszego, ale z uzupełnieniami (*und die Veranderungen*), lecz w przypadku fary owe zmiany nie zostały naniesione. Zresztą plany fary z roku 1816 i 1834, jak też z roku następnego są niedokładne w stosunku do planów z XVIII stulecia. Nie chodzi

38 *Atlas...*, s. 36, nr 11.

39 APB, AmB, Kartografia, sygn. 8; *Widoki Bydgoszczy...*, s. 151, nr 7.

40 *Katalog zabytków...*, s. 5.

6. Plan fary złożony z dwóch arkuszy planu z 1877 r.

(Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, Zbiory specjalne, C IV 463)

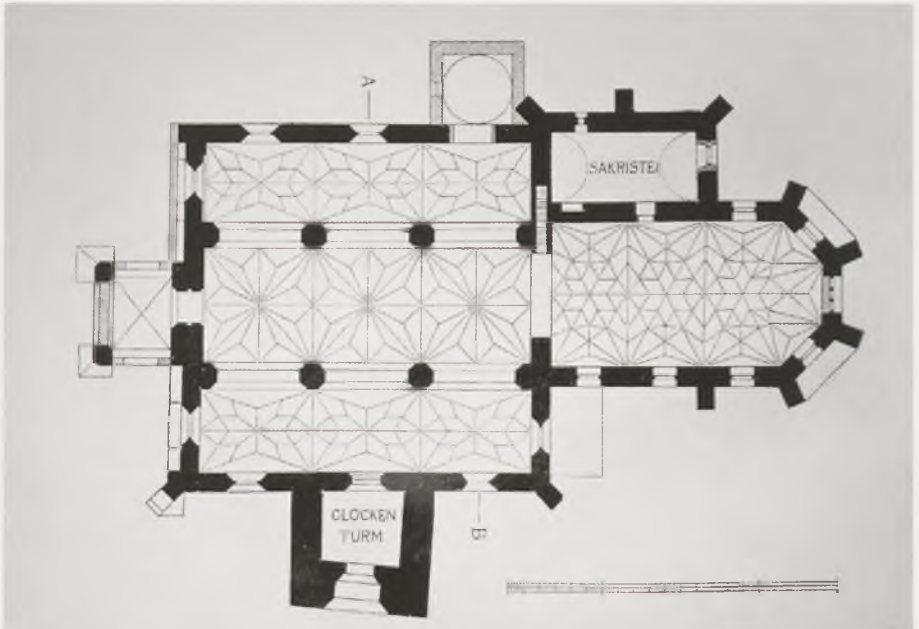
o brak oskarpowania, ale o zachowanie proporcji między poszczególnymi elementami budowli. Nawet zarys kościoła parafialnego z mapy z 1834 r. nie pokrywa się z mapą z roku 1816, która była podkładem dla późniejszego opracowania.

Kolejne plany, od połowy XIX stulecia, nie są szczegółowe, a wprost przeciwnie. Obejmują nie tylko teren miasta, ale też i najbliższe okolice. Kościół farny jest tam zazwyczaj sygnalizowany, tak jak w 1857 roku na mapie w skali 1:25 000, gdzie zaznaczono go czerwonym krzyżem⁴¹. Dopiero sześćoarkuszowy plan miasta w skali 1:2500 wykonany w 1877 roku ukazuje farę w nowym układzie [il. 6]. Nadal jest to plan sytuacyjny, więc nie zawiera wewnętrznego rozplanowania świątyni⁴². Plan fary powstał dopiero w końcu XIX w. w skali 1:400 i przedstawia układ kościoła z tego okresu [il. 7]⁴³.

41 Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, Zbiory specjalne, B III 755, Plan von Bromberg und Umgegend zwisachen der Weichsel und Netze, sowie den Königl. Oberförstereien Wtelnö u. Glinke, dostępny w Kujawsko-Pomorskiej Bibliotece Cyfrowej.

42 Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, Zbiory specjalne, C IV 463, dostępny w Kujawsko-Pomorskiej Bibliotece Cyfrowej. Fara jest podzielona między dwa arkusze.

43 J. Kohte, *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Bromberg*, Berlin 1897, Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen, Bd. 4, s. 4.

7. Plan fary z 1897 r.

(J. Kohte, *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Bromberg*, Berlin 1897, s. 4)

Znacznie skromniej przedstawia się ikonografia związana z miastem. Władze pruskie nie przywiązywały wagi do tego zagadnienia, w przeciwieństwie do kartografii. Do chwili wynalezienia fotografii liczba widoków odnoszących się do fary, podobnie jak do całego miasta, jest bardzo skromna. Większość z nich to ogólne panoramy miasta z ledwie zarysowanym kościołem parafialnym, przez co nie można ich spożytkować do pogłębionych badań.

Niedawno do obiegu naukowego trafiła barwna akwarela przedstawiająca zabudowania klasztoru Karmelitów na terenie dzisiejszego Placu Teatralnego, młyn nad Brdą oraz północny dach kościoła farnego wraz ze znaczną częścią zachodniego szczytu. Powstała ona w 1802 r. i jest przechowywana w zbiorach Kultur und Dokumentationssentrums Westpreußen na Zamku Wolbeck k. Münster⁴⁴.

Gdy przyglądamy się zamieszczonemu tam kościołowi, to nie mamy wątpliwości, że chodzi o dzisiejszą katedrę [il. 8]. Wschodni skraj dachu zdobi barokowa sygnaturka, a ponad połąć dachu wychylają się trzy ceglane sterczyny i czwarta na samym szczycie dachu, tak jak to widać dzisiaj. Obecnie zachodni szczyt na charakter schodkowy, w górnych strefach zakończony potrójnymi i podwójnymi sterczynami w formie krenelażu. Cały szczyt jest wypełniony sześcioma strefami blend, przy czym dolna strefa składa się z sześciu wysokich, podłużnych blend. W górę szczytu, następną strefa traci w szeregu jedną blendę, we wszystkich kolejnych pięciu strefach wielkość blend

⁴⁴ *Widoki Bydgoszczy...*, s. 10; *Piękna stara Bydgoszcz*, pod red. J. Derendy, Bydgoszcz 2006, s. 38–39, nr 21.

8. Zachodni szczyt fary z 1802 r.

(za *Piękna stara Bydgoszcz*, pod red. J. Derendy, Bydgoszcz 2006, s. 38–39, nr 21)

jest taka sama, zbliżona do kwadratu⁴⁵. Szczyt zachodni z akwareli nieco odbiega od dzisiejszego wyglądu. Przekaz ikonograficzny przedstawia ceglane blendy, natomiast obecnie są one wypełnione jasnym tynkiem. Ponadto nie zaznaczono dwóch górnych stref blend, a dolna ma taką samą wielkość jak pozostałe. Te nieścisłości z obecnym stanem częściowo są wynikiem niezbyt dokładnego odwzorowania rysownika i pominięcia wielu detali.

Na kolejny wizerunek fary trzeba było czekać blisko trzydzieści lat. W 1830 roku J. C. Cederholm wykonał kolorową litografię (32,4 × 45,5) według zaginionej akwareli geometry bydgoskiego niejakiego Beckera, przedstawiającą widok miasta od strony południowo-wschodniej⁴⁶ z dzisiejszego Wzgórza Wolności (zbieg ulicy Ustronie i Toruńskiej). Bardzo często panorama ta jest datowana na rok 1838 lub nawet 1840, chociaż w lewym dolnym rogu jest zamieszczona data 1830. Tak więc pierwowzór musiał powstać przed tą datą⁴⁷. Jest to panorama miasta zawierająca kościół, a właściwie jego dach na korpusie nawowym, prezbiterium i fragment dzwonnicy z poszyciem dachowym [il. 9]. Widoczny szczyt wschodni niczym nie różni się od dzisiejszego. Obecnie niektóre jego górne elementy posiadają jasny tynk, natomiast w pierwszej

⁴⁵ *Katalog zabytków...*, s. 7–8.

⁴⁶ *Widoki Bydgoszczy...*, s. 154, nr 25; *Atlas...*, nr 10; *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 41, nr 23.

⁴⁷ Z. Zyglewski, *Bydgoski kościół św. Idziego w świetle źródeł ikonograficznych i kartograficznych*, „Kronika Bydgoska”, t. 19, 1998, s. 150.

9. Widok fary według C. Cederholma z 1830 r.
(Muzeum Okręgowe w Bydgoszczy, H 1453)

ćwierci XIX w. nie można ich dostrzec. Ukazano też fragment muru wielobocznego prezbiterium z gotyckimi oknami, ale pominięto istniejące tam przypory. Pojawiła się kwadratowa dzwonnica, nakryta czterospadowym, spiczastym dachem i posiadająca z każdej strony podwójne otwory okienne. Na litografii jest nieco mniejsza pod względem wysokości i szerokości od stanu rzeczywistego, przez co korpus świątyni robi wrażenie bardzo pojemnego.

Na bazie pracy Cederholma w latach 1838–1840 powstała niewielka grafika Carla Mayera. Nie wnosi ona nic nowego, małe jej rozmiary (7 × 10 cm) nie pozwalają dostrzec żadnych detali⁴⁸. Z tego też miejsca panoramę miasta ukazuje sporej wielkości (45 × 76,5 cm) litografia z 1854 r. autorstwa H. Triesta, nauczyciela rysunku i malarza⁴⁹. Proporcje między korpusem farnym a dzwonnica są podobne jak w wyżej opisanych pracach, ale wyolbrzymił sześć lizen przechodzących w sterczyny na szczycie wschodnim, potęgując tym samym bryłę kościoła.

Fragment fary z podobnego kierunku zaobserwować można na barwnej litografii, wykonanej około 1845 r. przez Juliusa Gretha⁵⁰. Przedstawia ona zachodni fragment

48 *Widoki Bydgoszczy...*, s. 154, nr 25; *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 40, nr 22.

49 *Widoki Bydgoszczy...*, s. 155, nr 30; *Atlas...*, s. 37, nr 14; *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 44–45, nr 27.

50 J. Frycz, op. cit., s. 508, nr 3; W. Posadzy, op. cit., s. 97, ryc. 30; *Widoki Bydgoszczy...*, foto s. 72, nr 44, s. 179, nr 5; *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 666, nr 737.

10. Fara od północy według C. W. Bellacha z lat 1830–1840
(Muzeum Okręgowe w Bydgoszczy, H 1541)

Starego Rynku z kościołem jezuickim i chociaż jest niewielkich rozmiarów (6,4 × 10,4 cm), to w prawidłowych proporcjach ujmuje elementy kościoła farnego. Widać dach z korpusu nawowego, sygnaturkę i górny fragment wschodniego szczytu, a także fragment dzwonnicy z dwoma otworami i ostrosłupowym dachem. Na dzwonnicy, sygnaturce i szczycie zachodnim widać metalowe krzyże.

Z 1870 r. pochodzi zdjęcie bydgoskiego fotografa Rudolfa Bradengeiera, uwieczniające ówczesny rynek z kościołem jezuickim⁵¹. Przy tej sposobności fotograf objął także część fary. Dostrzec można górny fragment szczytu wschodniego z blendami i fragmentami jasnego tynku, wieżyczkę oraz dach nad nawą główną.

Z drugiej ćwierci XIX w. pochodzi najbardziej znany widok Szosy Gdańskiej, sygnowany przez Carla Wilhelma Bellacha⁵². Litografia o wymiarach 9,4 × 16,4 cm datowana jest na lata 1830–1840 i ukazuje dach prezbiterium oraz nawy bydgoskiej fary od północnej strony [il. 10]. W przypadku prezbiterium zaznaczono w sposób niebudzący wątpliwości, że mamy do czynienia z obiektem zakończonym wielobocznie. Rysunek kościoła jest bardzo schematyczny, ale nie pozostawia cienia wątpliwości co do jego identyfikacji. Nie można dostrzec zarysu, znajdującej się przy prezbiterium, zakrystii, która miała nieco podwyższony dach w stosunku do prezbiterium. Nie ma

51 W. Posadzy, op. cit., s. 108, ryc. 45; *Bydgoszcz na starej fotografii* [cz.1], wyd. Z. Hojka, Bydgoszcz 1992, s. 24; *Dawna Bydgoszcz na fotografii*, wyd. Z. Hojka, Bydgoszcz 2002, s. 44.

52 *Widoki Bydgoszczy...*, fot. s. 33, nr 7, s. 154–155, nr 28; *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 43, nr 26.

też okna w dachu prezbiterium ani śladów przypór. Tenże autor w 1849 r. sporządził podobną litografię, z tym że z bardziej precyzyjnym rysunkiem⁵³. W przypadku fary dokładniej potraktował prezbiterium, gdyż starał się zaznaczyć znajdujące się tam okna. Natomiast uwagi o zakrystii i oskarpowaniu pozostają w mocy.

Z roku 1864 pochodzi drzeworyt prezentujący kościół od strony północnej. Jest to praca o wymiarach 16,5 × 11,5 cm, zamieszczona w warszawskim „Tygodniku Ilustrowanym” i zaopatrzona podpisem *Kościół farny w Bydgoszczy*⁵⁴. Widok ten jest pierwszym, który obejmuje cały obiekt, chociaż w części przysłonięty gęstymi drzewami. Z pieczołowitością nieznany autor oddał sygnaturkę na dachu zwieńczoną krzyżem, ryzality szczytu wschodniego i sterczyny krenelażowe kolejnego wraz z wieńczącą chogąwką, a na dachu prezbiterium umieścił prostokątne okno, będące elementem facjaty krytej płaskim, pulpitowym dachem. Owa facjata styka się z dachem znajdującej się w kierunku zachodnim zakrystii. Niestety, ściany prezbiterium i zakrystię osłaniają drzewa. W przypadku nawy widać jedynie fragment kaplicy i okna po jej prawej stronie.

Z tego też czasu mamy fotografię fary od strony północnej wraz z drewnianym jazem znajdującym się opodal kościoła. Autorem zdjęcia był Rudolf Bradengeier, właśnie osiadły w mieście fotograf. Pracę tę datuje się na 1865 r. [il. 11]⁵⁵. Mury prezbiterium i nawy przysłania obfity drzewostan, dostrzec można jedynie latarnię na kopule kaplicy św. Krzyża oraz fragment gotyckiego okna znajdującego się za nią. Na dachu nawy widać duży fragment odmiennej dachówki, dochodzący do zachodniego szczytu. Dokładnie widać umieszczoną w dachu prezbiterium facjatę. Dochodzi ona do dachu zakrystii, tuż nad oknem i równa się z jej dachem, lecz początek dachu facjaty wychodzi z dachu prezbiterium poniżej dachu zakrystii. W dachu zakrystii, tuż przy zachodnim szczycie nawy głównej, majaczy podobna facjata, ale jest przysłonięta konarami drzewa, co znacząco utrudnia jej rozpoznanie. Pozostałe elementy kościoła widoczne na zdjęciu w niczym nie odbiegają od dzisiejszego stanu. Jest sygnaturka, na przeciwnym szczycie metalowy element ozdobny. Widoczny szczyt wschodni w górnej części blend ukazuje jasny tynk.

Kilka lat temu bydgoskie muzeum weszło w posiadanie sporego obrazu olejnego (124 × 86 cm), który ukazuje widok starego młyna nad Brdą i bydgoskiej fary. Wyszedł on spod pędzla niemieckiego malarza Hermanna Schnee (1840–1929), ale czas jego postania nie jest dokładnie znany. Na chwilę obecną datuje się go na ostatnią ćwierć XIX stulecia, może na przełom lat 70. i 80. Malarz pracował głównie w Berlinie, nie wiemy, czy był w Bydgoszczy, ale miał tutaj dwie wystawy. Okoliczności te stawiają pytanie o wiarygodność tego przekazu, czy możemy go traktować jako źródło–dokument tamtych czasów⁵⁶, czy też jest to artystyczna wariacja oparta na elementach

53 *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 42–43, nr 25.

54 *Widoki Bydgoszczy...*, fot. s. 94, nr 64, s. 193, nr 2; *Historia Bydgoszczy*, t. 1, do roku 1920, pod red. M. Biskupa, Warszawa–Poznań 1991, wkładka nr 32 w podpisie informuje, że jest to widok z przełomu XIX i XX w.; *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 511, nr 581.

55 *Bydgoszcz na starej fotografii...*, s. 5, fot. s. 39; *Dawna Bydgoszcz...*, s. 5, 75; *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 511, nr 580.

56 „Gazeta Wyborcza”, Bydgoszcz, 25.11.2009, s. 1.

11. Widok fary pod strony Brdy (północy), fotografia z 1865 r.
(Muzeum Okręgowe w Bydgoszczy, HF K6)

zaczepniętych z dostępnej wówczas ikonografii. Bez gruntownych badań nie można w tej chwili wydać trafnej opinii w tej sprawie.

Na obrazie widnieje kościół z kierunku północno-wschodniego [il. 12]. Ukazany jest dach prezbiterium i wschodnie mury wzmocnione skarpami, pomiędzy którymi zauważalne są gotyckie okna. Ścianę północną prezbiterium zasłania drzewo, ale widać też dach zakrystii i umieszczoną tam facjatę z prostokątnym oknem, dochodzącą do szczytu nawy głównej. Poniżej w ścianie zakrystii artysta umieścił dwa okna. Drzewa szczególnie przysłaniają północną ścianę nawy. Widoczny jest dach z sygnaturką na wschodnim narożniku, a także wschodni szczyt nawy z blendami. Bez trudu dostrzegamy zachodnie zakończenie szczytu nawy wraz z umieszczoną na dachu metalową chorągiewką. Natomiast w północnej połaci dachu kościoła wyraźnie widać dwie facjaty nakryte dwuspadowymi daszkami. W zachodniej wyraźnie widać okrągłe okienko, rozetę. W świetle tego przedstawienia można sądzić, że były to pomieszczenia mieszkalne, jakieś pokoje, mansardy. Żadne inne znane źródła ikonograficzne, łącznie z omawianymi poniżej zdjęciami z XIX wieku, nie wykazują takich pomieszczeń w dachu nawy głównej. Wydaje się, że jest to zabieg malarza, mający na celu urozmaicenie kompozycji obrazu. Poniżej dachu, w ścianie nawy głównej, widnieje gotyckie okno, a pod nim mury kaplicy św. Krzyża, ale bez kopyły, gdyż zakrywa ją drzewo.

12. Widok fary od strony Brdy, obraz olejny H. Schnee lata 70–80. XIX w.
(Muzeum Okręgowe w Bydgoszczy, So 813)

Pierwszy widok fary od strony południowej pochodzi z 1860 r. Nie jest to przedstawienie samodzielne, lecz panorama miasta ze Wzgórza Dąbrowskiego (24 × 45,5 cm). Wykonał ją w kolorze Carl Wolff, nauczyciel rysunku i portrecista⁵⁷. Uwieczniona tam fara jest jednym z wielu obiektów o niewielkich rozmiarach. Można jedynie stwierdzić, że zostały uchwycone proporcje obiektu, zwłaszcza między nawą główną,

57 *Widoki Bydgoszczy...*, s. 155, nr 32; *Atlas...*, s. 37, nr 16; *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 46–47, nr 28.

13. Widok fary od południa według P. Geisslera z 1880 r.
(Muzeum Okręgowe w Bydgoszczy, HF 2386)

dzwonnica i sygnaturką. Z tego też czasu pochodzi podobne ujęcie, chociaż mniejsze (8,2×18 cm), w postaci litografii Hermana Kühna⁵⁸. W 1875 r. kolejne zdjęcie wykonał Bradengeier, ukazujące ówczesne więzienie, a w dali dach bydgoskiej fary i dzwonnicy⁵⁹. Nie wnosi ono nic szczególnego w bryle kościoła, podobnie jak litografia o wymiarach 8×11,7 cm z 1880 r., przedstawiająca panoramę miasta ze Wzgórza Dąbrowskiego. Jej autor, Paul Geissler, dość syntetycznie uchwycił farę od strony południowo-zachodniej [il. 13]⁶⁰. Całość jest niebytnie proporcjonalna, autor znacznie ją wydłużył na wysokość. Ukazał zachodni szczyt świątyni, ale bez powstałej w połowie XVII w. piętrowej kruchty z podcieniem, za to mocno wyeksponował blendowanie tego szczytu. Nie zaznaczono dużego, gotyckiego okna od strony południowej i zachodniej ani też narożnej przypory, znajdującej się między tymi oknami. Natomiast dzwonnica została wydłużona, nakryta kwadratowym dachem i zaopatrzona w podwójne okienka od strony północnej i zachodniej. Górna część wieży została mocno odcięta od znajdującej się poniżej, sugerując, że kondygnacja trzecia została wysunięta poza lico dolnej części wieży. W rzeczywistości nic takiego nie miało miejsca, górną

58 *Widoki Bydgoszczy...*, s. 155, nr 31; *Atlas...*, s. 37, nr 21.

59 *Bydgoszcz na starej fotografii...*, s. 17; *Dawna Bydgoszcz...*, s. 11.

60 *Widoki Bydgoszczy ...*, s. 154, nr 27; *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 50–51, nr 30.

część wieży odcięto pasem inaczej ułożonej cegły. Litograf postarał się zaznaczyć na drugiej kondygnacji dzwonnicy cztery ceglane blendy, istniejące do dnia dzisiejszego. Nie widać dolnej partii dzwonnicy ani muru nawy, gdyż przysłania je bliżej położona budowla, natomiast widać sygnaturkę na wschodnim szczycie dachu oraz dach prezbiterium. Mury tego ostatniego przysłaniają drzewa.

Istnieją jeszcze trzy tablice zawierające najważniejsze obiekty w mieście i widok rynku. Tablica autorstwa Juliusa Gretha (44×56 cm) powstała po 1862 r.⁶¹ i zawiera przede wszystkim wizerunki obiektów powstałych w XIX w., a więc wzniesionych przez zaborcę. Tym niemniej w pracy tej zamieszczono cztery razy widok fary i to z różnych stron. Pierwsze, dość mgliste i konturowe wyobrażenie od strony zachodniej, dojrzeć można na rysunku przedstawiającym most kolejowy na Brdzie. Kolejne ujęcie fary znajduje się na rysunku przedstawiającym widok rynku na pierzeję zachodnią. Ponad dachami kamienic można dostrzec zarys dachu wraz z sygnaturką oraz dach dzwonnicy. W środkowej części autor zamieścił panoramę miasta z dzisiejszego Wzgórza Wolności. Jak u poprzedników, kościół jest ledwie zarysowany, z małą dzwonnica. Natomiast w dolnym rogu umieścił widok fary wraz z kościołem pojezuickim od strony Brdy, czyli z zachodu. Nieorientowanych informuje napis *Pfarr und Jesuiten Kirche*. Mamy tutaj widok nie tylko dachów kościoła farnego, ale także mur z otworami okiennymi od strony zachodniej i północnej. Od razu rzuca się w oczy zbyt wąska nawa główna i dzwonnica. Od strony zachodniej prawidłowo ukazano jedno duże, gotyckie okno po lewej stronie kruchty, natomiast od strony północnej naniesiono aż cztery duże okna. W rzeczywistości fara ma dwa pełne i górny fragment trzeciego nad kaplicą św. Krzyża. Na rysunku kaplica ta jest zaznaczona, ale dość słabo zarysowana, raczej naszkicowana. W tym elemencie widać pewną dowolność, natomiast ozdobny zachodni szczyt nawy jest stosunkowo dokładnie odwzorowany. Pierwszy, dolny rząd blend jest zdecydowanie większy od wyżej położonych. Ponadto na zwieńczeniu szczytu zachodniego, podobnie jak na sygnaturce i dzwonnicy, wyraźnie widać elementy w postaci metalowych chorągiewek.

Z roku 1868 pochodzi tablica (33×22,5 cm) zamieszczona w warszawskim „Tygodniku Ilustrowanym”. Prezentuje ona rynek i kilka innych obiektów autorstwa Wojciecha Gersona, powstałych w oparciu o szkice Władysława Trelewskiego⁶². Dość zastanawiający jest brak samodzielnego ujęcia fary, najważniejszego kościoła polskiego w mieście, za to zostały przedstawione inne kościoły katolickie. Jedynie przy portretowaniu zachodniej pierzei rynku uchwycono dach prezbiterium i nawy, a także górną partię szczytu wschodniego i dzwonnicy. W przypadku szczytu mocno wyeksponowano lizeny, a zwłaszcza ich zakończenie. Sygnaturka została oddana nieudolnie, przypomina raczej kopułę cerkwi. Natomiast dzwonnica jest wąska i do tego z jednym otworem okiennym z każdej strony, ale za to ze spiczastym dachem.

61 *Widoki Bydgoszczy...*, fot. s. 36–37 nr 10 (1845–1862), s. 155, nr 29 (1845–1862); *Atlas...*, s. 37, nr 12 (1848–1853); *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 48–49, nr 29, s. 383, nr 425, s. 387, nr 432.

62 *Widoki Bydgoszczy...*, fot. s. 35 nr 9 (1865–1868), s. 155, nr 33 (1865–1868); *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 140–141, nr 100; *Historia Bydgoszczy...*, wkładka nr 95, datowana rycina rynku z tej tablicy na 1871 r.

Na podstawie tablicy W. Gersona powstała francuska wersja tych samych widoków wydawcy i geografa Victora Adolfa Malte-Bruna. Kolorowa tablica o wymiarach 22,5 × 15 cm została zamieszczona w pięciotomowym wydawnictwie poświęconym państwu niemieckiemu, wydanym w 1888 r. Na potrzeby wydawnictwa rysunki opracował H. Clerger, a sztychy wykonali Navellier oraz Marie⁶³. Natomiast w publikacjach poświęconych Bydgoszczy jest błędnie datowana na 1845 lub 1848 r. Taki czas jest nie do przyjęcia, gdyż na środkowym rysunku widać kościół jezuicki bez barokowych hełmów. Te zostały zerwane przez wiatr 18 czerwca 1848 r. i w 1857 r. zostały nakryte prowizorycznym daszkiem⁶⁴. Właśnie takie elementy widać u Gersona i Malte-Bruna. Odbudowa, a właściwie budowa nowych wież, nastąpiła w latach 1880–1882. Powinno to mieć odzwierciedlenie w wydawnictwie z 1888 r., jednak oparto się na wizerunkach znanych, już publikowanych. Uwagi dotyczące wizerunku fary z tablicy Gersona odnoszą się także do publikacji znad Sekwany, może z wyjątkiem sygnaturki. Francuski wydawca postarał się trochę lepiej ją oddać, ale i tak nie jesteśmy w stanie na tej podstawie stwierdzić, jaki styl architektoniczny sobą reprezentuje. Jest jednak pewna różnica między ujęciem polskim a francuskim. W tym ostatnim dodano wyobrażenie kościoła farnego, o czym informuje bardziej podpis niż sam rysunek⁶⁵. Ogólna bryła budowli ma niewiele wspólnego z farą, prezbiterium ma kształt prostokątny, zamiast dzwonnicy widnieje niska, prostokątna przybudówka nakryta dwuspadowym dachem, sięgająca do dachu nawy. Jedynie oba szczyty nawy i sygnaturka umieszczona na dachu jakoś nawiązują do architektury fary. Może mniej sygnaturka, która zamiast barokowej, raczej przypomina prostą, podłużną instalację nakrytą spiczastym, czworobocznym daszkiem, zakończonym krzyżem. Niewątpliwie jest to pomyłka wydawców w doborze podpisu i wizerunku kościoła. Na innej karcie mamy bowiem kolorową wersję rysunku z „Tygodnika Ilustrowanego” z roku 1864, o wymiarach 11 × 14 cm z podpisem: „Église de Bromberg”, prezentującą farę od strony Brdy⁶⁶. Dobór koloru jest dość przypadkowy, gdyż ściany kościoła nie są tynkowane i powinny być w kolorze czerwonym, przypominającym cegłę, natomiast w sztychu są białe.

Na osobne rozważania zasługuje twórczość Paula Bertholda Jaekela (1837–1913), bydgoskiego rysownika i malarza działającego w mieście od 1857 r.⁶⁷ Jego prace są ozdobą wielu publikacji dotyczących historii miasta. Jednym z bardziej znanych jest widok Starego Rynku z około 1800 r., czasami datowany na 1810 lub 1813 r., ale namalowany w 1903 r. Jest to akwarela o wymiarach 39 × 63 cm, wykonana w oparciu

63 V. A. Malte-Brun, *L'Allemagne illustrée. Géographie – histoire – administration – statistique*, vol. 5, fasc. 19, Paris 1888; por. *Antykwariat Wu-eL. XVII aukcja Na wschód od Odry i dalej za Bug... IkonoGRAFIA, kartografia, fotografia XV–XX w.*, Szczecin 2009, s. 11 nr 31.

64 S. Pastuszewski, *Kościół...*, s. 200–201, 214; idem, *Świątynia...*, s. 32–34, A. Kuzstelski, op. cit., s. 210.

65 Oryginalny podpis „2 Église paroissiale”. Fragment tablicy z wyobrażeniem fary bydgoskiej z błędną datą 1848 r, *Historia Bydgoszczy...*, nr 81; *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 138–139, nr 99, s. 492, nr 574, s. 510, nr 579.

66 *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 509, nr 578; zob.: *Antykwariat Wu-eL...*, s. 11, nr 30.

67 D. Sójkowska, *Paul Berthold Jaekel – rysownik i malarz bydgoski*, „Biuletyn Informacyjny Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków”, 1979, nr 134, s. 53–54; *Widoki Bydgoszczy...*, s. 12.

o zaginiony widok zachodniej strony rynku⁶⁸. Na obrazie tym trudno szukać wizerunku kościoła farnego, który spodziewamy się ujrzeć ponad dachami kamienic. Po prostu go tam nie ma i nie wiadomo, czy jest to celowe opuszczenie Jaekela, czy może już fary nie było w tajemniczym pierwowzorze. Inna sprawa, że autor tworzył tę pracę na podstawie własnych rysunków, powstałych po roku 1857. Przenosząc o pół wieku wcześniej obiekty nadal istniejące w jego czasach, nie zdawał sobie sprawy, że wówczas inaczej wyglądały i obrazował je w formie mu współczesnej. Przykładem tego jest wyobrażenie kościoła jezuickiego z około 1800 r., jednak z nową, przebudowaną w roku 1830 fasadą⁶⁹. Obiekty wówczas nieistniejące, takie jak ratusz czy studnie drewnianych wodociągów⁷⁰, są wytworami jego fantazji.

Uwagi te dotyczą także namalowanego w 1919 r. obrazu autorstwa Augusta Wolffa. Jest to akwarela o wymiarach 21 × 29 cm, przedstawiająca zachodnią stronę rynku⁷¹. Nawiązał on do akwareli Jaekela, ale wyraził własną wizję zabudowy Starego Rynku u progu XIX w.⁷² Wolff umieścił w stosownym miejscu fragment kościoła farnego, dach ze wschodnim szczytem, a także górną część dzwonnicy. Jednak nawet pobieżna analiza wykazuje znaczące różnice między ujęciami Jaekela i Wolffa, tak że trudno uznać, by autorzy opierali się na jednym, zaginionym przekazie ikonograficznym, prezentującym Stary Rynek. Wolf być może nawiązał do fotografii wykonanej w latach 60–70. XIX w., o której niżej.

W roku 1919 August Wolff namalował na dykcie olejny obraz o wymiarach 73 × 97,5 cm, przedstawiający kościół jezuicki w 1862 r.⁷³ Oczywiście, nie jest on malowany z natury, gdyż w tym czasie kościół miał tymczasowe wieże nakryte daszkami, przebudowane w latach 1880–1882. Autor umieścił także wizerunek kościoła farnego, obejmujący górną część dzwonnicy z dwoma otworami okiennymi od strony wschodniej i krzyżem na dachu oraz dach nawy wraz z sygnaturką i górną część zachodniego szczytu.

W tym też czasie tenże autor pokusił się o odtworzenie widoku kościoła farnego z około 1800 r., widzianego od strony Brdy. Jest to dość duży (73 × 97,5 cm) obraz olejny namalowany na dykcie [il. 14]. Widoczna jest elewacja północna nawy, szczyt zachodni i północna strona prezbiterium⁷⁴. Obraz ten przedstawia kościół jezuitów i farny⁷⁵, ale nigdy nie był publikowany, głównie z powodów zbyt niskich walorów

68 *Widoki Bydgoszczy...*, fot. s. 67, nr 39, s. 179, nr 1; *Historia Bydgoszczy...*, fot. nr 56, opisuje jako widok rynku z 1810 roku; *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 550, nr 622, w sprawie braku kościoła farnego – „zapewne przez niedopatrzenie rysownik pominął wieżę kościoła farnego”.

69 A. Kuszelski, op. cit., s. 187.

70 Zob. L. Łbik, *Drewniane wodociągi bydgoskie i łaźnia miejska (do początku XIX wieku)*, [w:] *Historia wodociągów i kanalizacji w Bydgoszczy do 1945 r.*, Bydgoszcz 2004, s. 34–35.

71 *Widoki Bydgoszczy...*, s. 179, nr 2; *Piękna stara Bydgoszcz...*, s. 128–129, nr 91; *Bydgoszcz. Historia, kultura, życie gospodarcze*, Gdynia 1959, s. 85, podpisana jako „Stary Rynek około roku 1830”.

72 L. Łbik, *Ratusz i zabudowa śródmrynkowa z czasów staropolskich w Bydgoszczy. Studium historyczne*, „Kronika Bydgoska”, t. 32, 2010, s. 53, przypis 11.

73 *Widoki Bydgoszczy...*, fot. s. 113, nr 83, opis s. 204, nr 90.

74 Ibidem, opis s. 193, nr 1.

75 Muzeum Okręgowe w Bydgoszczy, Dział Historyczny, sygn. MOB/H/1608. Na ramie obrazu znajduje się napis: *Jesuiten und Pfarrkirche zum St. Nicolai und Martini um 1800*.

14. Obraz olejny A. Wolffa z 1919 r.
(Muzeum Okręgowe w Bydgoszczy, H 1608)

artystycznych. Widok ten zasługiwałby na uwagę, gdyż przedstawia farę z widocznym prezbiterium i zakrystią. Jednak obraz ten jest oparty na zdjęciu zrobionym w końcu XIX w.⁷⁶ W stosunku do fotografii Wolff zmienił zakończenie wież kościoła jezuickiego na barokowe oraz kilka detali w budynkach znajdujących się koło fary. Natomiast kościół parafialny przerysował dokładnie ze zdjęcia, nic tam nie zmieniając. Po tych spostrzeżeniach trudno przyjąć, aby kościół farny tak wyglądał na przełomie XVIII i XIX w., do tego przed przebudową z lat 30. XIX stulecia.

Wspomniane zdjęcie zamieszczone w 1897 r. ukazuje facjatę w dachu prezbiterium, łączącą się z dachem zakrystii oraz podobną facjatę w dachu zakrystii znajdującą się przy szczycie nawy. Zwrócić należy uwagę na ścianę zakrystii, gdyż ukazano w niej

76 J. Kohte, op. cit., s. 3, nr 3.

tylko jedno małe okienko, od strony wschodniej. Widok fary i kościoła jezuickiego od strony Brdy stał się jednym z motywów pocztówek⁷⁷. Zdjęcie z 1897 r., wraz z planem kościoła, rysunkiem od zachodu fary w skali 1:200 oraz przekrojem kościoła⁷⁸ zamyka okres najstarszych wizerunków ikonograficznych i kartograficznych bydgoskiej fary. Z przełomu XIX i XX stulecia mamy jeszcze ikonografię opartą na pocztówkach nawiązującą do omawianego ujęcia pochodzące z roku 1898 czy 1900⁷⁹. Ponadto z tego mniej więcej okresu dysponujemy kilkoma pocztówkami „składankami”, na których widnieje fara, ale są to ujęcia małe, schematyczne, niewnoszące nic nowego do ikonografii tego obiektu⁸⁰. W 1896 r. Jaekel opracował projekt „Karty Pamiątkowej 550-lecia Bydgoszczy”. Na dość sporej karcie (43,8 × 30 cm) zawarł kilka scen, w tym panoramę miasta od strony południowej⁸¹. Na niej znalazła się także fara, ale graficzne ujęcie nie pozwalało na ikonograficzne spożytkowanie tego materiału.

Źródła kartograficzne i ikonograficzne do najstarszych dziejów bydgoskiej fary nie są zbyt liczne. Do końca XVIII stulecia dysponujemy spuścizną Erika Dahlbergha, która daje ogólne wyobrażenie o wyglądzie kościoła. Plany świątyni poczynawszy od 1774 r. są powiązane z planami miasta. Nawet jak istnieje samodzielny plan kościoła parafialnego, to i tak jest on przerysem z planu miasta, a nie samodzielnym pomiarem. Zestawienie planów kościoła wykazuje, że do końca XIX w. plany te są niedokładne [il. 15]. Porównując kilka planów można zauważyć, że jedynie północno-zachodni fragment kościoła jest w miarę zbieżny ze wszystkimi badanymi odwzorowaniami. Wynika to z zastosowanej skali, umiejętności kartografów i ich staranności. W ikonografii nie dysponujemy całościowymi wyobrażeniami świątyni. Najczęściej ukazywano jej dach i szczyty, a jej mury zakrywały budynki lub bujna zieleń. Dopiero od lat 60. XIX stulecia zauważalne jest porządkowanie terenu wokół świątyni, zwłaszcza od strony rzeki, co pozwoliło na uchwycenie murów kościoła. Z tych to powodów nie mamy wizerunków bryły świątyni sprzed jej przebudowy z początku XIX w. Natomiast dla okresu późniejszego wszystkie przekazy są zgodne, bryła jest identyczna z dzisiejszą, za wyjątkiem dachów i muru zakrystii. Od strony północnej nad prezbiterium i zakrystią znajdowały się facjaty, których obecnie nie ma. Często publikowane obrazy Jaekela i Wolffa, uchodzące za rekonstrukcje rynku czy innej części miasta, powstawały na podstawie fotografii. Malarze, zachowując układ urbanistyczny ze zdjęcia, zmieniali detale architektoniczne. Oprócz prac z grupy artystycznych dysponujemy pierwszymi zdjęciami ukazującymi kościół farny. Chodzi o widok od strony rynku, od strony Brdy oraz górnych fragmentów świątyni od południa. Pozwalają one na zweryfikowanie ujęć stosowanych przez malarzy czy rysowników, tak jak w przypadku obrazu H. Scheene. Dach nad nawą z dwoma mansardami wydaje się być inspirowany wyobraźnią artysty, gdyż zdjęcia fary z 1865 r. i końca XIX w. nic takiego nie rejestrują. Ikonografia

77 Por. *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894–1945)*, opr. W. Banach, Bydgoszcz 2001, s. 39, nr 44.

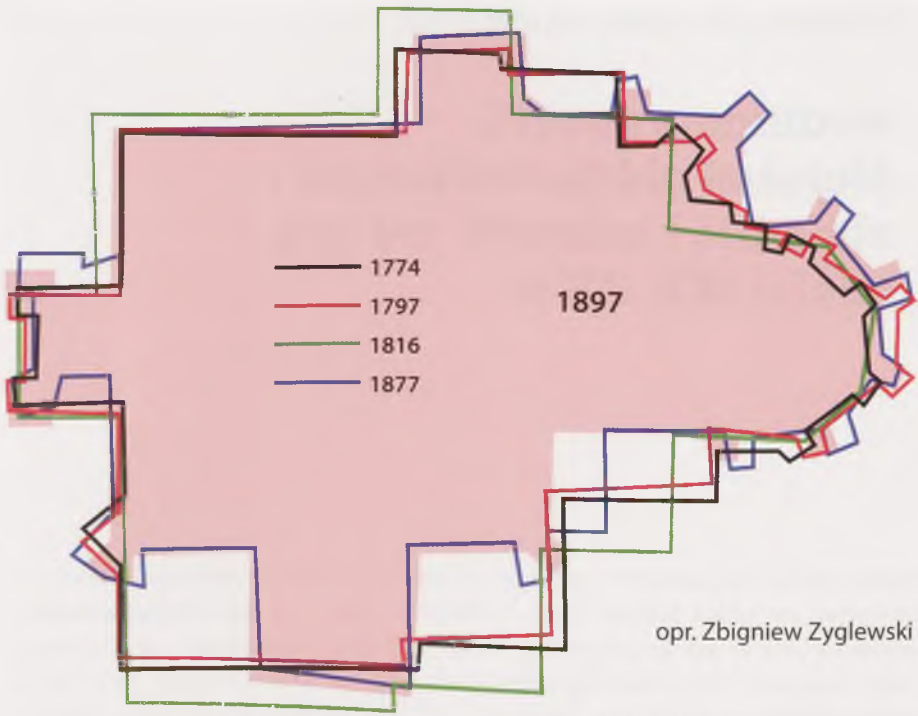
78 J. Kohte, op. cit., s. 4, nr 3, 4, s. 7, nr 9.

79 *Czas odnaleziony...*, s. 29, nr 13; s. 37, nr 36.

80 *Tamże*, s. 27, nr 6; 28, nr 8, 9, s. 29, nr 13, s. 35, nr 30, s. 40, nr 48, s. 44, nr 58.

81 *Widoki Bydgoszczy...*, opis s. 156, nr 34.

15. Obrisy fary na podstawie planów z lat 1774–1897

drugiej połowy XIX stulecia wykazuje jedno okno w ścianie zakrystii, gdy obecnie są dwa. Stosunkowo nieliczna dokumentacja ikonograficzna dotyczy zachodniej części kościoła. Z jednej strony dysponujemy najwcześniejszym wizerunkiem fary właśnie od tej strony, lecz pozostałe wyobrażenia mają charakter syntetycznego ujęcia. Nie znamy fotografii obiektu od strony zachodniej. Można też zauważyć, że ikonografia kościoła powstająca z „natury” jest częścią większych panoram miasta, a te z kolei są niewielkich rozmiarów. Natomiast „rekonstrukcje” Jaekela i Wolffa czy też obraz Schenee to już prace o zdecydowanie większych rozmiarach. Przebudowana fara na początku XIX w. przetrwała w niezmienionej formie do dnia dzisiejszego, lecz sprzed przebudowy jesteśmy skazani na rekonstrukcje⁸².

82 Zob. L. Łbik, *Staropolskie dzieje bydgoskiej Fary...*, s. 31.